

De collectie exlibris

In het jaar 1913 schonk F. G. Waller aan het Rijksprentenkabinet een verzameling van 925 exlibris uit diverse landen. *De buitengewone zorg en de goede smaak, waarmede deze keurcollectie is bijeengebracht, zijn niet genoeg te waardeeren; vooral de buitenlandsche afdeling kan een strenge kritiek doorstaan*, schreef directeur Jhr. H. Teding van Berkhout in zijn jaarverslag¹. Dankzij de schenking van Waller ontdekte men een tak van de grafische kunst, waaraan voordien in het Amsterdamse kabinet en ook in andere openbare Nederlandse verzamelingen nauwelijks enige aandacht was besteed.

Het geschenk van Waller werd zo spoedig mogelijk aan het publiek gepresenteerd in de vorm van twee tentoonstellingen. In de maanden oktober tot en met december 1913 werd een selectie van 145 Noord- en Zuidnederlandse bladen getoond en in de maanden juli tot en met september 1914 volgde een tweede expositie met 170 buitenlandse exlibris². Deze aandacht had tot gevolg dat men in de volgende jaren van diverse zijden kleine aantallen exlibris voor het Rijksprentenkabinet ontving; onder de namen van de schenkers vindt men diverse malen die van Frits Lugt, maar ook die van Waller, die zijn oorspronkelijke schenking regelmatig aanvulde, in 1914 met 42 bladen en daarna tot zijn dood in 1934 toe nog enkele malen met kleinere aantallen³. De later door hem gegeven exlibris werden bij de oorspronkelijke collectie gevoegd, terwijl de

van anderen verkregen bladen in principe in een afzonderlijke ordening geborgen werden. Hierdoor bleef de exlibrisverzameling van Waller in het Rijksprentenkabinet een afzonderlijke eenheid van ongeveer duizend stuks, geborgen in speciale portefeuilles met het exlibris van de verzamelaar.

Binnen deze collectie zijn de bladen geordend naar land en per land alfabetisch naar oorspronkelijke eigenaren. De grootste rubrieken zijn die met materiaal uit Engeland en België, die elk ongeveer 30% van de verzameling vormen. Kleinere, maar aanzienlijke bestanddelen zijn afkomstig uit Nederland, Frankrijk en Duitsland, terwijl het restant wordt gevormd door bladen uit Zwitserland, Italië, de Verenigde Staten, Hongarije, Spanje en Portugal, de drie laatstgenoemde landen elk slechts met een enkel blad vertegenwoordigd. Een restgroep vormen de exlibris van ongeïdentificeerde herkomst.

Het is niet bekend hoe Waller zijn kleine verzameling exlibris bijeengebracht heeft. Vermoedelijk verwierf hij het merendeel in partijen op veilingen en bij handelaren en vulde hij dit aan door afzonderlijke aankoop van bijzondere bladen. Er zijn geen aanwijzingen dat hij zijn materiaal heeft uitgebreid door ruil met andere verzamelaars, zoals dat in onze eeuw meer en meer de gebruikelijkste verzamelmethode is geworden. Hoewel niet kan worden vastgesteld wanneer Waller met het bijeenbrengen van boekmerken

is begonnen, is het duidelijk dat hij al zeer vroeg belangstelling had, aangezien hij zich reeds in 1892 aanmeldde als lid van de Ex Libris Society te Londen en van de Ex-libris-Verein te Berlijn, terwijl hij in 1896 werd toegelaten als lid van de Société française des collectionneurs d'ex-libris⁴. Deze gegevens maken het waarschijnlijk dat hij in die jaren reeds als verzamelaar actief was en dat hij zijn activiteiten nog voor zijn vijfentwintigste jaar begonnen moet zijn. Ook het feit dat hij in 1893 zijn eigen exlibris liet maken door de Engelsman Sherborn is een duidelijk teken van zijn vroege belangstelling op dit terrein (afb. 1). Dit maakt duidelijk dat hij beschouwd kan worden als één van de pioniers uit de tijd waarin er in ons land een herleving en een herwaardering van de exlibriskunst is waar te nemen⁵.

Vóór de jaren negentig van de 19de eeuw heeft het exlibris in ons land nauwelijks enige bloei gekend. In de 17de en 18de eeuw is een beperkt aantal, deels fraaie, boekmerken gegraveerd, terwijl de produktie van de 19de eeuw weliswaar omvangrijker was, maar in kwalitatief opzicht in het algemeen van geringe betekenis. Voor zover we kunnen nagaan was het exlibris in Nederland ook niet of nauwelijks een verzamelobject, ook niet in de jaren zeventig en tachtig, toen over de grenzen de verzamelaarsbelangstelling begon op te komen. Na 1890 kwam er een kentering die parallel loopt aan de opkomst van de Nieuwe Kunst in de boekverzorging. Kunstenaars van betekenis, veelal dezelfde die zich ook bezighielden met het ontwerpen van omslagen en vignetten voor boeken, vervaardigden exlibris voor een snel groeiende kring van opdrachtgevers. Enkele namen die hier kunnen worden genoemd als ontwerpers en veelal ook uitvoerders van boekmerken uit deze vroege periode zijn G. W. Dijsselhof, A. J. Derkinderen, L. W. R. Wenckebach en Th. van Hoytema. Vrijwel tegelijkertijd begonnen de activiteiten van verzamelaars, onder wie J. F. Verster, die tussen circa 1890 en zijn dood in 1926 een enorme collectie bijeengebracht heeft en bovendien vanaf 1894 als publicist over exlibris optrad. In 1896 publiceerde Verster een lijst van alle hem bekende Nederlandse exlibris⁶, een lijst die

Afb. 1. Charles William Sherborn. Exlibris voor F. G. Waller, 1893. Rijksprentenkabinet, Amsterdam. In het midden het wapen van de familie Waller met de wal en het water onder en het molenijzer boven.

toen nog maar enkele honderden nummers omvatte. Eerst later breidde de produktie zich in sterke mate uit, terwijl ook de hoeveelheid verzamelaars zeer toenam. Waller moet echter beschouwd worden als één van de eerste Nederlandse collectionneurs, daar hij ongeveer gelijktijdig met Verster begonnen moet zijn.

Wanneer we Wallers exlibrisverzameling, zoals die in het Rijksprentenkabinet bijeen gebleven is, bekijken, kunnen we allereerst constateren dat het niet om een bijzonder omvangrijke collectie gaat. Het zou echter onjuist zijn te menen dat strenge kwaliteitseisen bij de selectie bepalend zijn geweest, want wat het niveau van de bladen betreft vertoont de verzameling een nogal heterogeen karakter, zoals trouwens ook de toestand van een aantal exemplaren ongunstig afsteekt bij die van het merendeel van de verzameling. Dit alles bevestigt het vermoeden dat Waller in de loop der jaren diverse partijen of complete kleine verzamelingen heeft gekocht en die en bloc aan zijn eigen bezit toegevoegd. Ondanks de kritische opmerking over de kwaliteit en de conservering van een deel van de verzameling,

Afb. 2. Anoniem. Exlibris voor Hildebrand Brandenburg, ca. 1470. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.
De met de hand gekleurde houtsnede vertoont het wapen van de familie Brandenburg. Hildebrand Brandenburg was monnik in het Karthuizerklooster te Buxheim bij Memmingen.

vormt het merendeel van de 1000 bladen een belangrijke bijdrage tot het openbaar bezit aan oude en vooral ook aan zeer oude exlibris. We vinden er bijzondere en soms zeldzame voorbeelden van boekmerken van voor 1800. Een goed voorbeeld daarvan is het exlibris van de Karthuizer monnik Hildebrand Brandenburg, dat omstreeks 1470 moet zijn vervaardigd (afb. 2) en daardoor één van de oudste bekende voorbeelden ter wereld is⁷. De kleine houtsnede met een door een engel gedragen wapenschild is in alle bekende exemplaren gedrukt op papier, waarvan de achterzijde tekstfragmenten vertoont, waardoor de veronderstelling wel is geuit, dat men eenvoudig papierresten gebruikt heeft bij het drukken van dit exlibris. Ook bij de oudere Nederlandse exlibris vindt men een aantal bijzondere bladen, waaronder enkele die als tamelijk zeldzaam kunnen worden beschouwd⁸; beter nog is de Belgische afdeling, die zeer fraaie bladen bevat⁹.

Hoewel Wallers collectie in het algemeen vooral historisch gericht is, vinden we er ook voorbeelden van werk van tijdgenoten van de verzamelaar, voor een deel vermoedelijk toevallig in de verzameling terechtgekomen, voor een deel echter bewust bijeengebracht. Dit laatste geldt ongetwijfeld voor de enkele

tientallen bladen van de Engelse kunstenaar Charles William Sherborn (1831–1912), die in 1893 Wallers eigen exlibris had vervaardigd en voor wiens werk de verzamelaar een voorkeur gehad zal hebben; van systematisch bijeenbrengen van werken van Sherborn is echter geen sprake, want hetgeen Waller van hem bezat is slechts een fractie van het meer dan 400 bladen grote oeuvre van de kunstenaar¹⁰. Een oudere Engelse kunstenaar die blijkbaar Wallers speciale aandacht genoot was Thomas Bewick (1753–1828), van wie ook een reeks exlibris aanwezig is. Opvallend weinig is er van de Nederlandse exlibriskunst van de tijdgenoten van de verzamelaar; dit feit en de verdere samenstelling van de collectie doen de vraag rijzen of Waller wellicht niet al vóór 1900 zijn verzamelactiviteiten op exlibristerrein vrijwel heeft gestaakt, daarbij alleen nog aandacht bestedend aan enkele onderdelen die zijn speciale belangstelling genoten. Zekerheid daarover is niet te krijgen, maar het zou een redelijke verklaring zijn voor een aantal kenmerken van zijn collectie.

Hiervoor werd al geconstateerd dat de schenking van Waller in 1913 er de oorzaak van was dat het Amsterdamse prentenkabinet als eerste openbare instelling in ons land een collectie exlibris verkreeg. Door schenkingen van Waller en anderen kwamen er in de volgende decennia regelmatig bladen bij, al bleven deze schenkingen in aantal geringer dan de basiscollectie. Het is echter duidelijk dat men wel uitbreiding wilde geven aan de verzameling, maar daarvoor geen aankoopgelden beschikbaar had. Daardoor kwam ook de verzameling van de in 1926 overleden J. F. Verster (naar schatting ca. 30.000 exlibris) niet in Amsterdam terecht; in 1929 werd Versters nalatenschap aangekocht door de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, die kort daarna nog enkele kleinere verzamelingen kocht. In principe had de Koninklijke Bibliotheek daarmee de taak op zich genomen tot het bijhouden van een breed georiënteerde nationale verzameling op dit terrein, een taak die later is overgedragen aan een andere Haagse instelling, het Rijksmuseum Meermann-Westreenianum/Museum van het Boek¹¹. Intussen is de

Afb. 3. Anoniem. Exlibris voor Gerard Schaep, 17de eeuw. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.
De Amsterdamse raad en burgemeester Dr. Gerard Schaep (1598–1666) was heer van Kortenhoeft; het wapen van Kortenhoeft voegde hij als hartschild aan zijn familiewapen toe. De rammen in het eerste en vierde kwartier van het wapen en het helmteken zijn toespelingen op de familienaam.

verzameling van het Rijksprentenkabinet niet geheel blijven stilstaan, aangezien ook na 1945 door schenkingen uitbreidingen zijn verkregen. Als belangrijkste daarvan zijn te noemen die van de verzameling van Willem Zimmerman uit Amsterdam, verworven in 1960¹² en die van een keuze uit de verzameling van Charles Behrens uit Stockholm, in 1971 aangeboden door zijn weduwe Ulla Behrens. Dankzij een reeks van schenkingen tussen 1913 en 1971, in omvang variërend van een enkel tot enkele duizenden bladen, heeft het Rijksprentenkabinet een collectie exlibris bij elkaar gekregen, die een aantal aspecten van de geschiedenis en productie van deze tak van de grafische kunst uitstekend kan laten zien. Hoewel in aantal bladen de later

Afb. 4. Anoniem (I.A. inv., H.Sn. sculp.). Exlibris voor Jacobus Barnaart, 18de eeuw. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Jacobus Barnaart Jacobusz. (1696–1762) was handelaar en fabrikant van stoffen en garens te Haarlem en zijn oomzegger en schoonzoon Jacobus Barnaart Abrahamsz. (1721–1759) beoefende aldaar hetzelfde vak. Het is niet geheel duidelijk voor wie van beiden het exlibris is gegraveerd.

ontvangen schenkingen de in 1913 door F. G. Waller aangeboden verzameling overtreffen, lijdt het geen twijfel dat hetgeen Waller eertijds schonk nog altijd de basis en de kern van deze Amsterdamse exlibriscollectie vormt.

Noten

¹ *Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst* 36 (1913), p. 25.

² De geëxposeerde bladen zijn vermeld in de bij de exposities uitgegeven lijsten 41 en 44 van tentoonstellingen in 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam.

³ *Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst* 37 (1914), p. 27; in de latere verslagen zijn niet steeds de namen van de schenkers vermeld, maar wel vermeld is dat Waller in 1920 en 1921 nog enkele exemplaren aanbood, terwijl uit de inventarisnummers op de exlibris blijkt dat hij nog in 1933 bladen geschonken heeft.

⁴ 'Second List of Members and Subscribers to the Ex Libris Society', *Journal of the Ex Libris Society*, vol. II (April-December 1892), p. VIII; 'Verzeichnis der Mitglieder des Ex-libris-Vereins zu Berlin, Januar 1895', *Zeitschrift für Bücherzeichen, Bibliothekskunde und Gelehrtengeschichte* 5 (1895), p. VI (met vermelding van datum van benoeming tot lid); 'Compte Rendu de la réunion du 26 Avril 1896', *Archives de la Société française des collectionneurs d'ex-libris* 3 (1896), p. 65.

⁵ Zie o.a.: J. Schwencke, *De Nederlandsche exlibris-kunst*, Maastricht [1929]; J. Schwencke, *Het exlibris in Nederland*, Amsterdam [1946]; J. Schwencke, *Exlibriskunde, een nieuwe kunstwetenschap met een beschrijvende bibliografie van het exlibris in Nederland en België 1837-1946*, Amsterdam 1947; J. Schwencke, *Het beeld van het Nederlandse exlibris 1880-1960*, Amsterdam 1960.

⁶ J. F. Verster, *Liste d'ex-libris hollandais*, Paris 1896.

⁷ Vgl. J. E. Graf zu Leiningen-Westerburg, *Deutsche und Oesterreichische Bibliothekzeichen, Exlibris*, Stuttgart 1901, pp. 100-103 en afb. in kleur als frontispice.

⁸ Vgl. de in noot 6 vermelde publikatie.

⁹ Vgl. B. Linnig, *Bibliothèques & Ex-libris d'amateurs belges aux XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles*, dl. I, Paris 1906, dl. II, Bruxelles 1910; P. Denis de Péage, *Ex Libris de Flandres et d'Artois*, Lille 1934, 2 dln.

¹⁰ Vgl. Ch. D. Sherborn, *A Sketch of the Life and Work of Charles William Sherborn, Painter-Etcher*, London 1912, met lijst van werken. Het exlibris van Sherborn voor Waller bestaat in twee versies: het gewone exlibris, dat geheel geëst is, en een verkleinde versie, die grotendeels

langs fotografische weg van de grotere is overgenomen, maar plaatselijk door Sherborn is aangevuld en veranderd. Zie voor de betekenis van het wapen van Waller: R. T. Muschart, *De oude generaties der familie Waller*, Arnhem 1935, pp. 35-40. In het Gemeentearchief van Amsterdam berust in het archief van de familie Waller (portef. XXI) een door Thea van Ruerlo geëst exlibris voor F. G. Waller uit 1923, dat blijkbaar niet in serie is gedrukt en voorzover bekend nooit is toegepast. Een groot aantal boeken uit het bezit van F. G. Waller (bij voorbeeld in de bibliotheek van het Rijksmuseum en in de Koninklijke Bibliotheek) bevat een exlibris door een onbekende maker met het wapen van de Wallers en het opschrift: EX BIBLIOTHECA F. G. WALLER 1933.

¹¹ Dit museum beheert behalve de exlibrisverzameling van de Koninklijke Bibliotheek ook een aantal door schenking of aankoop verworven collecties, zoals de verzamelingen Beels, Schelling en Schwencke.

¹² Vgl. W. Zimmerman, 'Het lot ener exlibrisverzameling', *Boekcier* 13 (1958), pp. 17-18. Deze exlibrisverzameling omvat 3000 à 4000 bladen, voornamelijk werk van moderne kunstenaars uit Nederland en andere landen, maar ook exemplaren uit de 17de en de 18de eeuw.